

Sovietmečio iššūkiai Lietuvos etnologijai: disciplina, ideologija ir patriotizmas*

Vytis Čiubrinskas

Sovietinio režimo laikotarpio Lietuvos etnologija, vadinama *etnografijos* vardu, negalėjo likti be tam tikros vietos to meto moksle ir visuomenėje. Pirmiausia moksle. Ar to meto etnologija (etnografija) buvo savarankiška, ar liko kitų mokslų šešėlyje? Koks šios disciplinos metodologinis paveldas?

Antra, visuomenėje. Kokios dominuojančio režimo ideologinės tendencijos bandė monopolizuoti etnologinius tyrinėjimus? Kokius reikalavimus etnologijai iškėlė nacionalinio identiteto puoselėtojai, *autentiškų tradicijų gaivintojai*? Kokius iššūkius režimui kėlė etnologų darbai ir laikysenos? Bandydami atsakyti į šiuos klausimus, palyginimui pasitelksime prieškarinės Lietuvos etnologijos (tautotyros) kaip disciplinos funkcionavimo Vilniaus ir Kauno universitetuose pavyzdžius, o sovietmečio mokslo raidai apibūdinti panaudosime pasipriešinimo *vs* prisitaikymo režimui paradigmą.

Doc. dr. Vytis Čiubrinskas, Vilniaus universitetas, Istorijos teorijos ir kultūros istorijos katedra, Socialinės antropologijos ir etnologijos centras, Universiteto 7, LT-2734 Vilnius, el. paštas: vytis.ciubrinskas@if.vu.lt

Gerokai rizikinga imtis aptarinėti žinijos sritį, kuri Lietuvoje toli gražu neretai ir ne šiaip žmonių, o artimiausių kolegų – istorikų neretai palaikoma netikru mokslu. Ko gero, netgi pranašiška imtis nagrinėti discipliną, kurios moksliskumas kvestionuojamas, bandant įvertinti jos sukauptą žinojimo partitį ne vardijant konkrečius Lietuvos etnologų mokslo darbus ar atskiras išsamiai ištyrinėtas tradicinės lietuvių kultūros sritis (tai akivaizdu tepaminėjus vien tradicinės žemdirbystės, gyvulininkystės, liaudies architektūros ar amatų išgvildenimus ir tai nėra šio straipsnio tikslas), o būtent siekiant apčiuopti mokslo metodologinį ir taikomąjį paveldą.

„Mokslas pasidaro iš savo objekto nustatymo ir savo metodų išdirbimo, bet ne iš to, kokia medžiaga jam yra atsitiktinai surinkta“ (Greimas 1993: 15). Būtent tokį, medžiaginį ir labiausiai į akis krintantį paveldą, beje, ne tik iš sovietinių laikų, paveldėjo Lietuvos etnologija, dažnai tebevadinama etno-

* Parengta autoriaus pranešimo „Lietuvos etnografija sovietmečiu“, skaityto Lietuvos nacionalinio muziejaus konferencijoje „Iš etnografijos istorijos“ 1999 m. gruodyje, pagrindu.

grafija manant, kad tatai tiesiog kaimo tradicijų aprašinėjimai, etnografinės medžiagos kaupimas. Tačiau toks, Algirdo Juliaus Greimo žodžiais, „geros valios tautiečių pastangomis sudarytas etnografinis archyvas yra tad heterogeniškas, paklusnus net kelioms ideologinėms tendencijoms“ (ibid.).

Kokios gi ideologinės tendencijos bandė monopolizuoti etnologijos tyrinėjimų lauką? Ar sovietinio laikotarpio Lietuvos etnologija galėjo būti/buvo savarankiška disciplina? Tai klausimai, į kuriuos pabandysiu atsakyti šiame straipsnyje.

Vertindamas laiko perspektyvos teikiamus privalumus, dėmesį sutelksiu būtent į Lietuvos etnologijos raidą sovietmečiu, norėdamas pabandyti sugretinti tuo metu besąlygiškai viešumoje dominavusią sovietinę ir iš nacionalinio identiteto palaikymo šaltinių išplaukiančią kontrsovietinę laikyseną, neabejotinai dariusias įtaką etnologijai apskritai bei, ko gero, labiausiai jos paradigmų pasirinkimui.

Ieškodami atsakymų į klausimą, ar sovietinė Lietuvos etnologija turėjo šansų būti savarankiška disciplina, ar tegalėjo likti tik tarnaujančia režimui ideologija arba jam besipriešinančia laikysena, bandysime teigti, kad buvo ir vienaip, ir antraip.

Keldami klausimą apie etnologijos kaip mokslo savarankiškumą, negalime apeiti jo kaip akademinės disciplinos funkcionavimo tarpukario Vilniaus ir Kauno universitetuose.

Tarpukario institucijos ir metodikos

Kaip atskira disciplina etnologija pirmiausia Lietuvoje institucionalizavosi 1924 m. tuo metu lenkiškame Vilniaus universitete įsteigiant Etnologijos institutą – *Zakład Etnologii*, susidedantį iš Etnologijos katedros ir Etnografijos muziejaus. Instituto ikūrėja prof. Cezaria Baudouin de Courtenay-Ehrenkretzowa (1885–1967) vadovavosi aprašomąja-stebėjimo metodika ir svarbiausiu instituto tikslu laikė rengti etnografinius buvusios LDK ir gretimų teritorijų tyrinėjimus bei artefaktų rinkimą muziejui. Tam tikslui buvo sudaromos lauko tyrimų anketos, ir studijos koncentravosi į lauko tyrimus ir muziejininkystę. Nuo 1935 m. ėmęs profesoriauti žymus lenkų etnologas Kazimierz Moszyński (1887–1959) atsivežė iš Krokuvos tiems laikams jau gerokai senamadišką evoliucionistinę metodologiją. Nors, anot K. Moszyńskio mokinės, vėliau Vilniaus universiteto profesorės Pranės Dundulienės, „evoliucionizmo ir kai kurių difuzionizmo metodologinių teiginių sandūroje jis sukūrė vadinamąją *kritinio evoliucionizmo* kryptį“ (Dundulienė 1978: 60–61), vis dėlto, nepaisant tam tikros to meto etnologijoje jau vyravusios evoliucionizmui priešingos kultūrinės-istorinės krypties įtakos, jis liko nuoseklus pasaulio kultūrų evoliucinio studijavimo šalininkas, skelbiantis, kad „pasaulio kultūros vystosi

stadijiškai“. Tai, beje, ryškiai atsispindi jo išsamiuose Vilniuje rašytuose „Slavų liaudies kultūros“ tomuose.

Apskritai lenkiškojo periodo Vilniaus universitetas pokarinei Lietuvos etnologijai tepaliko galima sakyti tik etnografinį bagažą, t. y. etnografinių duomenų apie Vilniaus kraštą lobyną visų pirma muziejinių eksponatų pavidalu.

Antras žingsnis buvo žengtas 1934 m. Kaune, Vytauto Didžiojo universitete, įsteigiant Etnikos katedrą¹. Kas gi toji *etnika*? Vienas iš šios katedros sumanytojų, o po metų – 1935 m. – paties solidžiausio prieškarinės Lietuvos folkloristikos mokslo centro Lietuvių tautosakos archyvo steigėjas, neabejotinai iškiliausias tarpukario bei išeivių etnologas-tautotyrininkas Jonas Balys, atsakydamas į šį klausimą, teigė:

„Jau pats vardas rodo, jog tai yra mokslas apie tautas, „tautamokslis“. Etnikos dalis, kuri tyrinėja mus pačius ir artimiausius mūsų kaimynus, tai t a u t o t y r a. Tautotyra nori duoti tikrą Europos tautų gyvenimo paveikslą, suprasti išviršinę ir išvidinę kiekvienos tautos esmę jos istorinėje raidoje...“ (Balys 1934: 16).

Atrodytų, kad J. Balys *etniką* suprato visų pirma kaip *tautotyra*, nors pažymėjo, kad pastaroji yra tik etnikos dalis, tačiau kitos dalies jis nedetalizavo ir apskritai ne Europos tautų ar genčių tyrinėjimų neaptarinėjo. Taigi kartu su J. Baliu lietuviškąją *tautotyros* terminą galėtume gana pagrįstai laikyti vokiškojo *Volkskunde* ir skandinavų, pvz., švedų *folkliovforskning* atitikmeniu, o tuo pačiu ir etnologijos, arba šiandien įsitvirtinusios, ypač Skandinavijos universitetuose, *Europos etnologijos* sinonimu.

Simptomišku tam tikros, kad ir pirmapradės, etnologijos mokslo brandos prieškariniame Vytauto Didžiojo universitete pasireiškimu laikytina polemika tarp dviejų metodų: evoliucionizmo, atstovaujamo tuo metu tame universitete dėšciusio Juozo Baldausko (Baldžiaus), ir istorinio-kultūrinio metodo, kurio adeptu buvo J. Balys. Abu jie dėstė toje pat Humanitarinių mokslų fakulteto Etnikos katedroje, tačiau laikėsi gana skirtingų etnologijos paradigmų.

J. Balys, apgynęs daktarą Vienos universitete, istorinio-kultūrinio metodo etnologijoje kūrėjo Wilhelmo Schmidto aplinkoje, tuojau po to stažuodamas Helsinkyje ir ten parengęs habilitacinį darbą „Griaustinis ir velnias Baltoskandijos kraštų tautosakoje“, mokslinėje spaudoje aktyviai reikėsi kaip romantizmo priešininkas. Viena iš būdingiausių jo kaip mokslininko nuostatų buvo iš pateikėjų užrašomų duomenų autentiškumo siekis ir atsargumas darant tyrinėjimų išvadas. Tuo J. Balys stengėsi įtvirtinti mokslinio kruopštumo ir faktografinio kriticismo pamatus lietuviškojoje *etnikoje*. Vis dėlto jis susilaukė kritikos. J. Baldauskas jį palaikė nepakankamu materialistu ar tiesiog ide-

¹ Etnikos katedrą 1940 m. perkėlus į Vilniaus universitetą, ši pavadinta Tautotyros katedra, kuri veikė iki 1943 m.

alistu. Atsakydamas į tai ir pabrėždamas savo ne tiek kultūristorinį, bet jau pozityvistinį nusistatymą, J. Balys teigė:

„Kadangi dvasios srity (o ir technikoje ne absoliučiai) 'geležinių įstatymų' nėra, tad čia reikia vadovautis istoriniu metodu, pirma rinkti faktus, juos kritiškai įvertinti ir tik tada iš jų daryti apibendrinančias išvadas“ (žr. Čiubrinskas 1993: 303).

Prieškary prasidėjusi polemika tarp skirtingiems metodams atstovaujančių etnologų neliko be pėdsakų ir pokarinėje susovietintoje Lietuvoje. Tiek K. Moszyński ir ypač J. Baldausko (Baldžiaus) evoliucionizmas, tiek J. Balio bei etnologo Antano Mažiulio kultūristorizmas labiausiai pozityvizmo bei lyginamojo istorinio metodo pavidalais turėjo ir tebeturi šiandieninių pasekėjų.

Apskritai prieškarinėje Lietuvos etnologijoje *tauta* ir juo labiau *tautos* netapo etnikos (tautotyros) mokslo objektu. Tuo metu netapo *tautamokslis* ir nebandė, J. Balio žodžiais, „duoti tikrą Europos tautų gyvenimo paveikslą“ ar „suprasti išviršinę ir išvidinę kiekvienos tautos esmę jos istorinėje raidoje“. Joje dominavo lokalinis-regioninis deskriptyvizmas, kurio dėmesio centre buvo vietinių žmonių kultūros ypatybių muziejinio-paminklinio tipo dokumentacija. Buvo apsiribojama kraštotyriškai aprašant lokaliųjų kultūrų bruožus arba geriausiu atveju siekiama nustatyti (etnografiniu lauko tyrimu, paprastai anketavimu, gautos informacijos pasikartojamumo kriterijų) atskirų daiktų ar reiškinių etnografinį tipiskumą.

Vis dėlto metodinė įvairovė bei polemikos atsiradimas jau rodė ne ką kita, o mokslo disciplinos susiformavimą. Žodžiu, į klausimą, ar prieškarinio etnologija (tautotyra) galima vadinti mokslu, jau galėtume atsakyti teigiamai. Visai kitas klausimas būtų, ar šis mokslas buvo savarankiškas.

Sovietinė etnografija vietoj tautotyros

Per ikikarinius metus etnologija Lietuvoje spėjo institucionalizuotis kaip akademinė disciplina Vilniuje ir Kaune. Negana to, karo metais – 1941 m. – Vilniuje buvo įsteigtas Etnologijos institutas kaip Mokslų akademijos padalinys, 1941–1943 m. jame veikė Etnologijos ir Tautosakos skyriai. Šiauliuose, „Aušros“ muziejuje, buvo leidžiamas Pelikso Bugailišio redaguojamas pagrindinis Lietuvos etnografinis žurnalas „Gimtasai kraštas“, ėjęs iki 1943 m. ir ugdes taikomąją – muzeologinę etnologiją.

Tačiau baigiantis karui institucijos liko be vadovų. Nelemtieji 1944 metai Lietuvos etnologijai atnešė ryškių netekčių. Tais metais Lietuvą paliko iškiliausias prieškarinis etnologas-folkloristas, iš Kauno į Vilniaus universitetą perkeltosios Tautotyros (buv. Etnikos) katedros vedėjas dr. J. Balys; „Aušros“ muziejaus etnografas Antanas Mažiulis. Iš Švedijos nebesugrįžo studijuoti ten išsiųstas daug žadantis įžymiojo švedų etnologo Sigurdo Erixono doktorantas,

Stokholmo universiteto absolventas Juozas Lingis. Be to, 1935–1940 m. iš Lietuvos išvyko Vilniaus etnologai: C. Baudouin de Courtenay-Ehrenkreutzowa, K. Moszyński, o 1945 m. ir tradicinės žvejybos Vilniaus krašte ir Lenkijoje tyrinėtoja Marija Znamierowska-Prüfferowa.

Kas gi liko? Kas užėmė jų vietas sovietinės okupacinės valdžios administruojamose mokslo įstaigose?

Sovietinės permamos etnologijoje pirmiausia pakeitė disciplinos pavadinimą. Etnologija užsiimančių įstaigų pavadinimuose įtvirtinamas *etnografijos* terminas, atitinkantis sovietinę, iš esmės slavišką², disciplininę nomenklatūrą, pagal kurią, nuo 1932 m. sovietinėje Rusijoje etnologija, o kartu ir *narodovedenije* apšaukus buržuaziniu mokslu, šios vietą užima etnografija (Bromlej 1989: 10).

Sovietmečio Lietuvoje etnografija buvo apibrėžiama kaip „istorijos mokslų šaka, tyrinėjanti tautų materialinės, visuomeninės ir dvasinės kultūros ypatumus ir jų vystymąsi“ (plg. Vyšniauskaitė 1964: 9). Tačiau kai tik būdavo bandoma apibrėžti lietuvių (arba Lietuvos) etnografijos kaip mokslo šakos tyrimo objektą, žodžio „tauta“ nebelikdavo ir jis buvo keičiamas į „liaudį“. Kitaip ir būti negalėjo, nes, ideologiškai suskaidžius visuomenę į liaudį ir jos priešus, atitinkamai ir etnostudijų objektu laikyta liaudies kultūra.

Pažymėtina, kad *liaudies kultūra* tiek ikisovietinėje *tautotyroje*, tiek sovietinėje *etnografijoje* (bent jau iki XX a. aštuntojo dešimtmečio pradžios) dažniausiai buvo siejama su kaimu ir valstiečiais, todėl vos ne automatiškai buvo orientuojamasi į kaimo gyventojų, juos vadinant valstiečiais (ar kolūkiniais valstiečiais), studijas. Tačiau tokia valstietiško lietuviškumo samprata, laikanti kaimo žmones vos ne etaloniniais tautiečiais, tautinės kultūros kūrėjais, visiškai atitiko klasikinį XIX amžiaus romantizmą, kurią jau būtų kvestionavę dar to paties amžiaus pabaigos lietuvių nacionalinio atgimimo „architektai“, supratę, kad „vien liaudis tautos nepadaro ir tegali tik pavirsti į ją“.

Sovietmečio institucijos ir metodikos

Pokarinė etnografija kaip mokslinė disciplina, lygiai kaip ir tarpukario tautotyra, stokojo savarankiškumo. Prieš karą ji buvo muziejininkystės sferoje, o po karo ilgainiui tapato šalutine istorijos mokslo šaka.

² Apie tai J. Balys rašė 1939 metais *Lietuviškojoje enciklopedijoje* apibūdindamas terminą *etnografija*: „Ypač slavų kraštuose etnografija vadinamas ne etno ar etninių grupių aprašymas, bet jų civilizacijos bei kultūros lyginamasis tyrinėjimas. Čia etnografija sutampa su etnologija“ (Balys 1939, 7: 1199). Šia prasme šį terminą vartojo ir XX a. pradžios Lietuvos inteligentai, susibūrę į Lietuvių mokslo draugiją. Dar 1902 m. „Varpe“ Jonas Basanavičius išskėlė idėją steigti „etnografišką mokslo draugystę“ (Basanavičius 1902, 2: 43). Tuomet etnografija vartota itin plačiai, tautotyra atitinkančia prasme. Tuo, beje, sekė ir kai kurie Rusijoje mokslus baigę tarpukario tautotyryninkai, pvz., Juozas Baldauskas, Peliksas Bugailiškis.

Vos pusantrų metų egzistavusi (1945–1946) Etnografijos katedra Vilniaus universitete (minėtosios Tautotyros katedros įpėdinė) 1947 m. buvo perorganizuota į Muzeologijos, o po poros metų į – Archeologijos ir etnografijos katedrą, veikusią ligi 1966 m. Nors visose minėtose katedrose pagrindines etnologines disciplinas dėstė „Pirktinių“ bei „Vogtinių vestuvių“³ autorius, 1944 m. profesoriumi tapęs J. Baldžius (Baldauskas), kuris ligi savo kaip dėstytojo karjeros pabaigos (1951 metais) išliko nuoseklus evoliucionistas ir tuo buvo parankus sovietinei ideologijai, vis dėlto jo įtaka mokslo raidai nebuvo ryški. Tuo tarpu didelį poveikį to meto studijų ir tyrimų kryptiai darė menotyrininkai Paulius Galaunė, dr. Halina Kairiūkštytė-Jaciniene, Akvilė Mikėnaitė, kurie nuosekliai tęsė prieškarinę muziejologinę etnologijos pakraipą.

Nuo menotyros, kaip ir nuo literatūrologijai atiduotosios tautosakos, sovietmečio etnologija (etnografija) galutinai atitrūko 1945 m. įsteigus Mokslų akademijos Istorijos institute archeologijos-etnografijos padalinį, o 1961 m. ir visiškai atskirą Etnografijos sektorių. Taip etnologija kaip disciplina buvo priskirta istorijos mokslui.

Be abejo, prieškarinio muziejinis-kraštotyris disciplinos paveldas neliko be pėdsakų. Jis tik dar labiau sustiprino viso 1944–1990 m. laikotarpio etnologijai būdingą taikomosios, pagalbinės, visų pirma metodiškai nesavarankiškos disciplinos egzistavimą. Ne veltui kai kurių išdidesnių *grynųjų* istorikų, eksploatuojančių *rašytinius* šaltinius, požiūriu, etnologinių studijų šaltinis neva tėra tik „viena bobutė pasakė“. Vadinasi, etnologas, norėdamas būti pakankamai mokslininkas, turėjo (užuot pasiklojęs etnografinių lauko tyrimų metodais ir išlikęs nuoseklus) būti istoriku, t. y. nepasikliauti lauko tyrimo metodais gautais duomenimis, o juos verifikuoti istorinių, t. y. rašytinių, šaltinių pagrindu. Be to, reikėjo griežtai taikyti istorizmą, kuris daugeliu atvejų, ypač pirmaisiais pokario dešimtmečiais, buvo susietas su primityviuoju stadijiniu-santvarkiniu evoliucionizmu, reikalavusiu „liaudies materialinės ir dvasinės kultūros“ studijas įkomponuoti į evoliucines, vos ne organiškai-biologiškai būtinas stadijas, vadinamas visuomeninėmis santvarkomis. Būtent per jas turėjo pereiti visos pasaulio tautos. Siekdami savo mokslo savitumo, etnologai geriausiu atveju galėjo pasinaudoti *ūkinių-kultūrinių tipų* bei *istorinių-geografinių sričių* konceptu, tačiau ir tokie *tipai* buvo suprantami kaip gamybos būdo nulemtos vystymosi stadijos:

„Ūkiniai kultūriniai tipai suprantami kaip tam tikri ūkio ir kultūros ypatybių kompleksai, kurie istoriškai susiformuoja įvairiose tautose, esančiose artimose socialinės ekonominės raidos pakopose ir gyvenančiose panašiomis gamtinėmis-geografinėmis sąlygomis. Šie tipai visuomet susiję su kiekvienos

³ Baldauskas Juozas. 1936. Pirktinės vestuvės, *Mūsų tautosaka* 10: 3–123; Baldauskas Juozas. 1940. Vogtinės vestuvės, *Darbai ir dienos* 9: 4–128.

konkrečios visuomenės gamybos būdu, nes jis galiausiai lemia žmonių ir aplinkos santykius įvairiose istorijos epochose. Ūkinių kultūrinių tipų skirtumai pirmiausia <...> apima materialinės kultūros elementus. Įvairių tautų socialinė santvarka susijusi su joms būdingais ūkiniais kultūriniais tipais, nes šie visada atspindi visuomenės gamybinių jėgų išsivystymą. Dvasinės kultūros srityje ūkinių kultūrinių tipų skirtumai išryškėja daugiausia tuose <...> ypatumuose, kurie ryškiausiai atspindi darbo ir buities formas įvairiomis landšaftinėmis klimatinėmis sąlygomis“ (Čeboksarovas, Čeboksarova 1977: 137).

Tik paskutiniaisiais sovietmečio dešimtmečiais toks socialinio darvinizmo ir kultūrinio materializmo derinys išvirto į klasikinį pozityvizmą, bet, aišku, istorinio materializmo rėmuose. Dauguma etnologų, ypač Mokslų akademijoje, į tuos rėmus sutilpo, ypač nuo 1965 m., kai buvo gautas Maskvos užsakyamas parengti Pabaltijo istorinį-etnografinį atlasą.

Vis dėlto tyrimo objekto ir metodo atžvilgiu iš esmės visų bent kiek užsiimančių etnologija prioritetinga sritis buvo *kaimo senovė*, pažintina per *etnografijos* metodus. Jie sutelkė dėmesį į XX a. viduryje ir antroje pusėje sparčiai nykstančių kaimo senovės dalykų, vadinamų „liaudies tradicijomis“, aprašymą, ikonografinį užfiksavimą ir muziejinių rinkinių gausinimą. Šie darbai bei sukauptosios lauko medžiagos klasifikavimas iš esmės nuosekliai tęsė prieškarinių Vilniaus universiteto Etnografijos bei Šiaulių „Aušros“ muziejų etnografinę-muziejologinę tradiciją. Po karo tai vyko Vinco Žilėno vadovautame Vilniaus etnografijos (1947–1952) ir 1952 m. perorganizuotame į Lietuvos istorijos-etnografijos (nuo 1991 m. Nacionalinis) bei Šiaulių „Aušros“ istorijos-etnografijos muziejuose⁴. Tarpukario etnografinis-muziejinis žurnalas „Gimtasai kraštas“ (nustotas leisti 1943) kurį laiką buvo pagrindinis Vilniaus universiteto etnografijos specialybės studentų vadovėlis.

Patys etnologai buvo apimti visuotinės tautinės-liaudiškos senovės *autentiškų* ir *tipiškų* liekanų rinkimo-fiksavimo aistros, kuri buvo tikrai patriotinė, gausinant muziejų kolekcijas bei archyvus-rankraštytus, tačiau, kita vertus, rėmėsi tam tikru atsainumu ir net savotišku atsiribojimu nuo etno-*logijos*, pasitenkinant tik etno-*grafija* tikraja tų žodžių prasme. Pagrindinis jų motto buvo: „senienos žūva, senieji liaudies tradicijos žinovai miršta, todėl būtina skubėti surinkti ir užfiksuoti, o išsamesnius tyrinėjimus palikti ateities kartoms“.

Tai buvo nuoseklu žvelgiant iš tuo metu dominuojančios pozityvizmo metodologijos, skelbusios, kad pirma – faktai, paskui – teorijos, t. y. pirma reikia sukaupti empirinius duomenis ir tik po to kurti teorijas. Vadinasi, etno-

⁴ Vincas Žilėnas (1907–1982), dar studijuodamas (1930–1936) Vilniaus universitete istoriją, aktyviai darbuos Lietuvos mokslo draugijos veikloje. 1947–1952 m. buvo Vilniaus etnografijos, vėliau, iki pat 1973 m., – LTSR istorijos-etnografijos muziejaus direktorius. Neoficialus pokario Šiaulių „Aušros“ muziejaus etnografijos barų kuratorius buvo šio muziejaus steigėjo Pelikso Bugailišio bendražygis ir sekėjas Vincas Vaitekūnas.

logijos atžvilgiu pirmiausia turėjo būti etnografinių duomenų sanakaupa, o tik po to įgyjama teisė pasitelkus teoriją tatau analizuoti. Juo labiau tai buvo nuoseklu žvelgiant iš tuo metu Lietuvoje tebedominavusio klasikinio evoliucionizmo pozicijų, kai buvo ieškoma praeities liekanų arba atgyvenų dabartyje, laikant, kad jos byloja autentišką (sic!) praeities (praėjusių žmonijos vystymosi stadijų, kurias marksizmo klasikai pavadino santvarkomis) fragmentą ir iš jos galima atkurti-rekonstruoti visapusišką tos praeities vaizdą.

To meto pozityvistinio empirizmo⁵ veikiama etnografija orientavosi į *rinkimą*: „kol vis dar yra ką rinkti“ ir „kol tradicijos bus surinktos“, jų mokslinė verifikacija dažnai buvo atidėta ir/arba pakeista idėjinio vertinimu. Būtent čia akivaizdžiai susidūrė dominuojanti sovietinė ideologija ir kontr-ideologinis etnologų lietuviškasis patriotizmas.

Socialiniuose ir humanitariniuose moksluose sankcionuoto istorinio materializmo primatas etnologijai (etnografijai) pasireiškė, viena, per apribojimus tyrinėti „nepažangias prietarus populiariančias religines ar feodalines dvasinės kultūros tradicijas“ (partokratai jas vadino tiesiog „etnografizmais“), antra, per nurodymus imtis „pažangą nešančios, gėrybes produkuojančios materialinės kultūros bei darbinių tradicijų“ aprašinėjimo, ypač daug dėmesio telkiant į „socialistinės dabarties“ studijas.

Pastarosios direktyvos netruko būti įgyvendintos. Štai kaip prisimena profesorius Vacys Milius, ilgametis Lietuvos mokslų akademijos Istorijos instituto Etnografijos skyriaus darbuotojas ir vienas pačių iškiliausių sovietmečio etnologų:

„Kai LKP Centro komiteto nurodymu Istorijos institutas turėjo išplėsti dabarties tyrimus, Socialistinės visuomenės istorijos sektoriaus bendradarbių kiekis buvo beveik padvigubintas, o Etnografijos sektoriui pritaikyta elementari statistika: jis perskeltas pusiau, dalį bendradarbių palikus tirti tradicinę kultūrą, kita dalis turėjo pereiti prie dabartinio meto kaimo ir miesto gyventojų buities tyrimo“ (Milius 1992: 11).

Tokia orientacija į dabarties tyrimus atrodytų visiškai normali, jei užmirštume tuometinį totalitarinį režimą, kur negalėjo nė kalbos būti apie laisvą ne tik problematikos, bet dažnai ir tematikos pasirinkimą bei specialiųjų, Vakarų moksle jau kadai efektyviai taikomų metodikų įsisavinimą. Ką jau kalbėti apie nuo konjunktūros nepriklausomą to meto kasdienybės realijų interpretavimą.

⁵ Tatau galėtume paaiškinti tiek tuo metu madingu tarp Lietuvos (ir ne tik) istorikų pozityvizmu, tiek priverstiniu užsisiklindimu faktuose dėl sovietinio totalitarizmo, varžiusio už istorinio materializmo rėmų siekiančias interpretacijas. Kaip teigia kultūros istorikas ir literatūrologas Paulius Subačius, „padorūs istorikai užsiiminėjo faktologija, nes nieko daugiau nebuvo galima normaliai tyrinėti (pavyzdžiui, gilintis į metodologiją); taip dirbo Antanas Tyla, Vytautas Merkys ir panašūs žmonės. Tokiu pat keliu ėjo lituanistai literatai, kurie rinkosi žanrų analizę, nes žanras – ideologiškai neutralus dalykas. Panašiai atrodė ir kraštotyra, tik oficialūs akcentai buvo medžiagos rinkimas“ (Subačius 1994: 47).

Juk, kaip minėta, net praeities tradicijų tyrimuose etnologai toli gražu nebuvo laisvi, o turėjo dirbti „pagal užsakymą“, būdami priversti tirti, pvz., materialinę kultūrą vietoj režimui „pavojingos“ dvasinės kultūros.

Patriotizmas ir taikomoji etnografija

Lietuviškasis patriotizmas neabejotinai buvo laikysena, veikusi to meto etnologus ir jų darbus. Kai kuriems jų didžiulį poveikį darė romantinės *lietuviškų* tradicijų interpretacijos, kurių buvo apstu XIX a. ir XX a. pradžios Simono Daukanto, Liudviko Adomo Jucevičiaus ir Jono Basanavičiaus bei tarpukario kraštotyrininkų darbuose. Todėl romantiškai įsivaizduojamame kolūkiniame kaime, t. y. kaimiečiuose, tebevadinamuose valstiečiais, suskubta ieškoti ne tik lietuviškumo, bet ir gilesnių – baltiškųjų etnokultūrinių gelmių, „nūdienoje išlikusių autentiškų“ tradicijų, Juozo Tumo-Vaižganto žodžiais, „deimantiukų“ pavidalu. Kaip ir prieš šimtą metų, taip ir dabar labiausiai buvo vertinamos *tautos dvasios* apraiškos magijos, ritualų, mitų ir simbolių pavidalais. Kartais, nepaisant mokslinio kritiškumo, iš sovietinio laikotarpio sukolūkinto „valstiečio“ užrašyti atsiminimai buvo imami už gryną pinigą kaip archainių tradicijų aidas, o to meto kolūkiniame kaime aptiktų naminių audinių raštai interpretuojami kaip baltiški simboliai.

Patriotizmo šaltinis buvo ir gana platus, jaunatviškai veržlus neoromantinis judėjimas. Jį įsiūbavo neoromantiškai nusiteikę, neretai dar iš kaimo kilę pokačinės kartos naujieji inteligentai, ypač studentai. Jis reiškėsi ir kaip kontrsovietinis, prieš sovietinę (ypač paradinę) kultūrą nukreiptas, ir kaip folklorofilinis, arba, geriau pasakius, sekant istoriku Alfredu Bumblausku, *baltofilinis*⁶. Šis sąjūdis, ieškodamas bent šiokio tokio mokslinio pagrįstumo gana fundamentalistiškai suprastos baltiškos senovės laikus siekiančios, todėl palyginti su dabartine, išskirtinai *autentiškos* kultūros pažinimui ir ypač pastarosios „gaivinimo“ ir „puoselėjimo“ idėjoms įgyvendinti, suaktualino etnologijos (etnografijos), kaip ir, beje, folkloristikos (tautosakos), taikomuosius vaidmenis. Bene labiausiai tas buvo aktualu nuo XX a. septintojo dešimtmečio pabaigos masiškai pradėtų steigti folklorinių-etnografinių ansamblių vadovams ir dalyviams.

Kyla klausimas, kodėl būtent etnologija ir folkloristika tapo aktualios? Pirmiausia, aišku, imponavo šių mokslų tyrimo objektas ir analitinė patirtis *tautinių* tradicijų tyrimo sferose. Įtakos turėjo ir jų kraštotyrinis-lokalinis bei aprašomasis-fiksacinis pobūdis. Tačiau bene labiausiai tiek *etnografų*, tiek ir

⁶ Baltofilijos terminą pasiskolinome iš istoriko Alfredo Bumblausko, paskleidusio jį pagal slavofilijos analogiją. Kas gi toji baltofilija? Anot šio žodžio autoriaus, „tai istoriografinė kultūrinė programa, kuri savo prioritetu laiko kultūros specifiškumo ieškojimą, galėtume pasakyti net, kad tautiškumo ieškojimą ir šio tautiškumo pagrindu laikanti ikirikščionišką baltų kultūrą“ (Bumblauskas 1995).

tautosakininkų mokslas turėjo pasitarnauti kaip *autentiškų* tekstų rinkinys, arba standartizuoto tautinio tradiciškumo kompendiumas. Būdamas „moksliškai aprobuotas“, toks kompendiumas tapdavo tinkamas „gaivinimo“ bei „puoselėjimo“ praktikoms. Šia prasme etnologės, ilgametės Vilniaus universiteto profesorės Pranės Dundulienės bei folkloristo-mitologo profesoriaus Norberto Vėliaus veikalų populiarumas įgavo neregėtą mastą. Žodžiu, imta siekti, kad etnologija (kaip ir folkloristika) kaip disciplina ugdytų tradicinę kultūrą, tiksliau, autentiškiausią – seniausią, giliausią, šakninį jos klodą, *perestroikos* laikais įvardytą *etninės kultūros* pavadinimu (tapusiu tradicinės liaudies kultūros sinonimu). Tai posovietiniu laikotarpiu buvo viešai aprobuota vadovėliuose *naujamajai Lietuvos mokyklai*:

„Naujamajai Lietuvos mokyklai išskyla svarbus uždavinys ugdyti etninę kultūrą, skatinti mokinius pažinti jos reiškinius, mokyti juos vertinti ir tęsti etninės kultūros tradicijas“ (Čepienė 1992: 3).

Taigi dar sovietmečiu etnologija (etnografija), ėmusis tarnauti kaip taikomoji disciplina, buvo paranki daug kam dėl jos specifinio angažavimosi tyrinėti *liaudies kultūrą* (neretai suprantamą kaip tautinė kultūra) ir *liaudies tradicijas* (dažniausiai jas laikant vertybe, praeities lobynu). Tokia taikomoji disciplina pirmiausia tiko viešpataujančiai ideologijai, kuri siekė, kad etnologai (etnografai) aktyviai dalyvautų „kuriant naujas, socialistines tradicijas“. Taip buvo tiesiogiai tarnaujama režimo generalinei ideologinei linijai, apibrėžiančiai sovietinę kultūrą kaip „socialistinę savo turiniu bei nacionalinę savo forma“. Taigi formos galėjo būti tautinės (aišku, „iš viršaus“ sankcionuotos), tuo tarpu turinio reikėjo naujo.

Tam, pavyzdžiui, vos ne idealiai pasitarnavo dar 1940 metais įkurtas sovietiška standartizuoto lietuviško folkloro ansamblis „Lietuva“. Beje, sovietmečiu net ir tokia režimo sankcionuota ir sovietiška „sušukuoto“ tautiškumo išraiška (vis dėlto pateikiama per lietuvių liaudies kūrybos formas) buvo žmonėse gana populiari ir, kaip teigia muzikologas Romualdas Apanavičius, „šio kolektyvo poveikis buvo toks didelis, kad dėl tautinio šokio ar scenoje nuskambėjusios dainos žiūrovai atleisdavo brutalų ideologizavimą“ (Apanavičius 1996: 55). Juo sekė visi kiti tokio profilio vadinamieji saviveiklos kolektyvai.

Etnologai buvo kviečiami ne tik konsultuoti kuriant tautinius, pagal etnografinius regionus suderintus kostiumus saviveiklos ansambliams. Jie turėjo aktyviai prisidėti ir *kuriant naujas tradicijas*, kurios privalėjo pasižymėti antireliginiu ir socialistiniu turiniu. Pavyzdžiui, sudarant civilinių krikštynų (vardynų), vestuvių bei laidotuvių ceremonialus, buvo leistina tam tikra senųjų vietinių (tautinių) tradicijų dozė, tačiau griežtai atrenkant tik tokias formas, kurios savo turiniu nepriekaištingai įtiko nomenklatūrai.

Režimas *vs* tradicijos

Etnologai (kartu ir tautosakininkai), kaip *tautinių* tradicijų žinovai, buvo laukiami ir įvairiuose neretai ant legalumo ir nelegalumo ribos balansuojančiuose, dažniausiai neoromantiškai orientuotuose sambūriuose, ypač kraštotyros ir turistų klubuose bei autentiško folkloro ansambliuose, kur „autentiško liaudiškumo“ poreikis buvo didelis, o praeities kaimo, *valstietiškos* tradicijos itin vertinamos. Čia užtektų paminėti 1968–1969 m. įsteigtus „Ramuvos“ kraštotyros klubus Vilniuje (Vilniaus universiteto bei Vilniaus miesto), Žygeivių klubą Kaune, apskritai kraštotyrinį-folklorinį sąjūdį, kilusį 1963–1969 metais, į kurį įsitraukė daug Mokslų akademijos Istorijos bei Lietuvių kalbos ir literatūros institutų žmonių.

Apskritai, anot folkloristo Stasio Skrodenio, visoje Rytų Europoje tuo metu stiprėjo folkloriniai sąjūdžiai (Skrodenis 1996: 203). Tokį masinį susidomėjimą folkloru lėmė visų pirma patriotizmas bei iš nacionalinio identiteto palaikymo kylantis poreikis atsiriboti nuo sovietinių manipuliacijų senosiomis tradicijomis, naujų tradicijų išradinėjimo. Į savosios tautos folklorą imta žiūrėti kaip į autentišką savastį, ir būtent ją, o ne kontaminuotą, sovietškai „aranžuotą ir harmonizuotą“ (kaip kad, pvz., „Lietuvos“ ansamblio propaguojamą) *saviveiklą* reikia ne tik palaikyti, puoselėti, bet ir „atgaivinti“ bei „sugražinti“ į gyvenimą:

„Folkloro, senųjų papročių ir švenčių gražinimas į gyvenimą tapo pagrindiniu uždaviniu. Jaunimas reguliariai rinkosi mokytis ir dainuoti liaudies dainų, buvo studijuojami papročiai, mitologija, atkuriamos ir švenčiamos senosios kalendorinės ir šeimos šventės, lankomi ir tvarkomi piliakalniai, kitos istorinės vietos. <...> Tai buvo 1968–1969 metai – masinio ansamblių judėjimo pradžia. Liaudies muzikos vakaronės ir koncertai tapdavo tikra švente – salės būdavo sausakimšos. Džiaugsmas buvo ne tik estetinis, buvo atrasta niekam nepavaldi laisva dvasios teritorija. Vakaronėse visi dainavo, visi šoko – išnyko riba tarp atlikėjų ir žiūrovų, ir tai liudijo sėkmingą grįžimą prie tradicinės tautinės kultūros. <...>. Profesionalumo reikalavimai buvo antroje eilėje, svarbiausia – autentiškumas ir savo krašto, savo regiono tėvų dainos, taip pat visa apgaubianti tautiškumo nuotaika“ (Trinkūnas 1996: 65–66).

XX a. septintąjį–devintąjį dešimtmetį dominuojančiai sovietinei ideologijai priešpriešinantis ir iš esmės neoromantinis tautinių tradicijų *gaivintojų* sąjūdis itin pagarbiai, nelyginant į tautos lobyną, žiūrėjo į etnografinius ir folkloro rinkinius, su romantiniu užsidegimu siekė juos gausinti savo pačių jėgomis. Į etnografiniais tyrinėjimais užsiimančiuosius žiūrėta kaip į, bent jau potencialiai, kritiškai, netgi disidentiškai nusiteikusius dominuojančios idėjinės-politinės konjunktūros atžvilgiu. Kraštotyrininkai-ansambliciai iš jų tikėjosi ne tik ir ne tiek mokslinės ekspertizės, kiek *tautos dvasios* atšvaitų, iš ko būtų galima semtis įkvėpimo tradicijoms puoselėti ir modelių joms *gaivinti*. Ne veltui pačiais populiariausiais tapo *lietuviškus* ritualus, mitus, magiją ir

simbolius interpretuojančios N. Vėliaus ir P. Dundulienės paskaitos ir tekstai. Pastarieji neretai pasitarndavo kaip autentiško tautiškumo puoselėjimo ir gaivinimo vadovėliai. Dar pridurkime impulsus, gautus iš nesuvaržytų sovietiniais mokslo modeliais užsieniečių, kartu ir savųjų – lietuviškos kilmės mokslininkų, semiotiko A. J. Greimo bei archeologės Marijos Gimbutienės (ypač jos knyga „Senasis simbolizmas lietuvių liaudies mene“) turėjo itin ryškų, ne tiek mokslinį interesą ir ne tiek nacionalizmą, kiek būtent baltofiliją skatinantį poveikį.

„Prisimenantys folklorinio sąjūdžio pradžią žino, kokią išpūdį padarė pirmosios profesorės M. Gimbutienės paskaitos apie baltų mitologiją, religiją, jos puiki knyga apie baltus.< ...> A. J. Greimas turėjo ne mažesnę poveikį savo darbais apie mūsų senąją kultūrą. Vis dėlto mūsų pačių galimybės yra didesnės. Mes galime naudotis archyvais, rankraščiais, dar gyvas mūsų kaimas. Gerbiamas Norbertas Vėlius savo išsamiais veikalais būtent tai ir parodo. Dabar jau daug drąsiau galima kalbėti apie mūsų protėvių pasaulėjautą, pasaulėžiūrą. Ji mums atsiveria kaip žmogaus ir gamtos darnos kultūra, kaip šeimos tradicijų ir apskritai žmoniškumo kultūra, kurios taip trūksta mūsų dienų pasauliui“ (Trinkūnas 1989: 39).

Tas poveikis labiausiai pasireiškė ne vien naujajai, gana panašia į prieš šimtą metų, XIX a., vykusią romantine liaudies turtų rinkimo banga, bet ir labai siaurai, tiesmukiškai perskaitytų (paprastai tik kserokopijų pavidalu teprieinamų) etnologinių-mitologinių tekstų taikymu rekonstruojant „autentiškus“ papročius. Jie buvo „sugražinami į gyvenimą“ ir pagal juos stengtasi jei ne gyventi, tai bent viešas šventes švęsti. Šia prasme iškalbingas pavyzdys būtų ikirikriščioniškojo pavidalo vasaros solsticijos ritualinės šventės rekonstrukcija ir praktikavimas Kernavėje nuo 1967 metų. Tai buvo tikras iššūkis režimui, susilaukęs persekiojimų.

„Nepaisant KGB persekiojimo ir susidorojimo, į šį [folklorinį. – V. Č.] judėjimą ir ypač į Kernavėje švenčiamas Jonines buvo žvelgiama kreivai, folkloro kolektyvai steigėsi visame krašte ir greitai tapo nemenka atsvara oficialiai komandinei saviveiklai. Gilintasi ne tik į papročius ir senąją gyvenimą, bet ir į pagoniškus tikėjimus, jų rekonstrukcijas priešpastatant kovingajam ateizmui“ (Apanavičius 1996: 59).

Šiandien jau nebekyla abejonių, kad sovietiniu periodu istorijos mokslui grėsė politizavimas, pavirtimas sakralizuota-mistifikuota ir nepasiduodančia kritikai atminties versija (Sužiedėlis 1996: 14), bet etnologijai grėsė virsti asimiliacijos, arba nutautinimo, įrankiu (ypač nuo XX a. septintojo deš. vidurio, kai reikėjo įgyvendinti brežnevinę „tautų susiliejo“ ideologiją), turinčiu įrodyti, kad, pvz., tiek Lietuvos miesto darbininkijos, tiek kolūkinio kaimo gyvenamos ir vartamos modeliai iš esmės yra vienodi, palyginti su kitomis „broliškomis respublikomis“. Etnologų reakcija į tai buvo režimui prieštaraujantis atsainumas naujų – sovietinių tradicijų kūrimui, o kartu argumentavi-

mas už „senųjų tradicijų“ išsaugojimą dėl galimybės jas detaliam moksliskai užfiksuoti.

Tuo tarpu folklorinio-kraštotyrimo sąjūdžio aktyviai eksploatuojamai taikomajai etnologijai senąsias tradicijas ar jų likučius sovietmetyje rūpėjo išsaugoti ne vien norint jas užfiksuoti. Jas siekta išsaugoti kaip etaloninio, t. y. autentiško, lietuviškumo fragmentą, kurį paėmus pagrindu būtų buvę galima ištiesą tradicinę kultūrą parodyti kaip *autentišką*, tipiskai žemaitišką ar aukštaitišką, tipiskai lietuvišką ar baltišką, būtinai išsisknijusią ir archaišką. Etnografinio daikto ar reiškinių archaiškumas tapo savotišku prestižo ženklu lenkyniaujančiams, kuris/kuri suras *senesnę senovę*. Būtent dėl to kai kurie/kurios etnologai/ės kartais peržengdavo *tradicinės kultūros* paradigmos ir net bet kokie moksliskumo ribas ir imdavosi rekonstruoti „giluminius kultūrinius klotus“ tam „atrasdama“, dar šiltų pirmųkštės, etnogenezinės (vėliau pavadintos etnine) lietuvių kultūros *pėdsakų* ir bandydama, kaip ir to meto istorijos mokslas, užfiksuoti: „apriorinį praeities vaizdą <...> [ir būti] kolektyvininės atminties sargu <...> įtrauktu į tautos gynimo akciją“ (Sužiedėlis 1996: 18).

Bet kuriuo atveju neabejotina, kad etnografiškai užfiksuotosios senosios, todėl potencialiai „autentiškai lietuviškos“ tradicijos, etnologų vadinamos „tipiniais ir specifiniais lokaliniais ar regioniniais kultūriniais bruožais“, buvo veiksminga atsvara naujoms, atneštinėms ir vien jau dėl to „neautentiškoms“ sovietinės kultūros apraiškoms. Kaip parodė 9-ojo dešimtmečio pabaigos etnokultūrinis *perestroikos* nuspalvinimas, kai vis laisvėjančioje spaudoje etnologams tiesiog nebeužteko laiko suspėti parengti tuo metu taip trokštamų publikacijų apie „specifiškai lietuviškas“ apeigas, papročius ir šventes bei po to vykusią „dainuojamoji revoliucija“ – tai buvo efektinga etnologijos kaip taikomojo ir kartu neprisitaikėliško mokslo ir oponuojančios režimui laikysenos dalis.

Grįžę prie straipsnio pradžioje iškelto klausimo, ar sovietmečio etnologija buvo savarankiška mokslo disciplina, galime atsakyti ir taip, ir ne visai taip. Atrodytų, kad taikomoji-idėjinė etnologijos (etnografijos) raiška lyg ir matomesnė. Vis dėlto nuosekliau žiūrint, manyčiau, kad vien jau sutelktinėmis Lietuvos etnologų pastangomis parengti *Lietuvių etnografijos bruožai* (Vyšniauskaitė 1964) bei Pabaltijo istorinio-etnografinio atlaso trys (trečiasis – apie liaudies architektūrą, dėl susiklosčiusių aplinkybių liko neišleistas) tomai⁷ (nevardijant daugelio kitų, daugiausia vadinamąją tradicinę *materialinę liaudies kultūrą* nagrinėjančių darbų) rodo, kad sovietmečio etnologiją (etnografiją) galėtume laikyti atskira mokslinių tyrinėjimų sfera. Negana to, V. Miliaus nuomone, tik

⁷ Rabinovič M. G. ir kt. (red.). 1985. *Istoriko-etnografičeskij atlas Pribaltiki. Zemledelije*. Vilnius: Mokslas; Maslova G. S. ir kt. (red.). 1986. *Istoriko-etnografičeskij atlas Pribaltiki. Odežda*. Riga: Zinatne.

sovietiniu laikotarpiu (XX a. 6-ajame deš.) ji tokia tik ir tapo, kai Lietuvos mokslų akademijos Istorijos institute susidarė „tyrimų židinytis, pradėta planingai tirti viso etnoso teritorija, leisti „Iš lietuvių kultūros istorijos“ tomas“ (Milius 1992: 10).

Kita vertus, to meto etnologija, apsiribodama iš istorijos mokslo pasiskolintais modeliais, pagrindinį dėmesį buvo sutelkusi į etnografinės lauko medžiagos rinkimą, vadinamąją *fiksaciją*, dažnai pasitenkindama vien *užfiksuotų* dalykų aprašymu apibendrinant. Apibendrinimui plačiai taikytas istorinio materializmo ašinis – evoliucionistinis – *santvoarkinio* istorizmo (vadinamas *lyginamasis istorinis*) metodas bei iš jo išplaukiantis tipologinis metodas, siekiantis nustatyti etnografinių *realijų tipus ir jų arealus*. Kartais buvo pritaikoma elementari sociologinės apklausos duomenų statistinė analizė, ją vadinant *dabarties realijų* tyrinėjimu.

Be to, ir pačių etnologų patriotinė, iš dalies oponuojanti režimui, nuostata *fiksuoti*, aprašyti apibendrinant (aišku, neužrūstinant sovietinių cenzorių) ir tiesiog ieškoti *senųjų, tipinių* tradicijų jau savaime rodė analitinį atsainumą. Kai kurių būdavo net perlenkiama, *senumo* neradus reikėdavo jį „ižiūrėti“, pvz., lauko akmens vingiuose, senovės baltų religijos simbolius.

Etnologija (etnografija) atidavė duoklę sovietinių tradicijų kūrimui *mokliškai patardama*, kaip pagal naują turinį standartizuoti senąsias kultūrinės formas. Tačiau žymiai labiau ji pasitarnavo, kaip anti-sovietinės, tautinės laikysenos formuotoja, užsibrėžusi to meto susovietintoje Lietuvos visuomenėje užfiksuoti *tipiškų, specifinių, autentiškai lietuviškų* tradicijų, kartais iš jų net rekonstruoti ikirikščioniško – lietuviško – baltiško – indoeuropietiško paveldo klodus.

Galop etnologija išties buvo visų pirma etnografinių lauko tyrimų visuomena, savo itin detaliu ir ypatingai kruopščiu kasdienybės kultūros *fiksavimu* pripildžiusi archyvus, rankraštytus ir muziejus gausiais etnografiniais rinkiniais bei davusi puikų impulsą (dar sovietmečiu pradėtoms) lokalinėms-regioninėms Lietuvos vietovių monografijoms leisti ir surentusi tvirtą empirinį pagrindą tolesniems moksliniams tyrinėjimams.

Literatūra

- Apanavičius Romualdas. 1996. Sovietizmas ir lietuvių etninė kultūra, Zalatorius A. (red.). *Priklausomybės metų (1940–1990) lietuvių visuomenė: pasipriešinimas ir/ar prisitaikymas*: 53–60. Vilnius: Pasaulio lituanistų bendrija.
- Baldauskas Juozas. 1936. Pirktinės vestuvės, *Mūsų tautosaka* 10: 3–123.
- Baldauskas Juozas. 1940. Vogtinės vestuvės, *Darbai ir dienos* 9: 4–128.

- Balys Jonas. 1934. Lietuvių tautotyros reikalu, *Akademikas* 16.
- Balys Jonas. 1998. Jonas Balys: apie save, *Raštai* 1: 381–382. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Basanavičius Jonas. 1902. Ar nereikalinga mums „etnografiška“ draugystė, *Varpas* 2: 43 (žr. Basanavičius Jonas. 1970. *Rinktiniai raštai*. Vilnius: Vaga. P. 715–717).
- Bromlej Julijan V. 1989. Oktiabr i etnografičeskoje izučeniye sovremenosti, *Et-nokulturnyje tradiciji i sovremenost*: 5–30. Vilnius: Lietuvos TSR MA Istorijos institutas.
- Bumblauskas Alfredas. 1995. Iš pasisakymo diskusijoje, kilusioje po Vyčio Čiubrinsko pranešimo „Sovietinė lietuvių etnografija ir baltofilinis pragmatizmas“, perskaityto konferencijoje „Zenono Ivinskio skaitymai '95“. 1995 05 31 – 06 03 Vilniaus universitete.
- Čeboksarovas Nikolajus, Čeboksarova Irina. 1977. *Tautos, rasės, kultūros*. Vilnius: Mokslas.
- Čepienė Irena. 1992. *Lietuvių etninės kultūros istorija*. Kaunas: Šviesa.
- Čiubrinskas Vytis. 1992. Tautotyryninkas Jonas Balys, *Kultūros barai* 7–8 (331–332): 86–88.
- Čiubrinskas Vytis. 1993. Pabaigos žodis, *Jonas Balys. Lietuvių kalendorinės šventės*: 302–307. Vilnius: Mintis.
- Čiubrinskas Vytis. 1999. Sovietinė Lietuvos etnologija: istorinis materializmas ir etnokultūrinio romantizmo susitikimas, Bumblauskas A., Šepetys N. (sud.). *Lietuvos sovietinė istoriografija. Teoriniai ir ideologiniai diskursai*: 168–204. Vilnius: Aidai.
- Čiubrinskas, Vytis. 2000. Identity and Revival of Tradition in Lithuania: an Insider's View, *Folk. Journal of Danish Ethnographic Society* 42: 19–40.
- Dundulienė Pranė. 1978. *Etnografijos mokslas Vilniaus universitete*. Vilnius: Lietuvos TSR aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo ministerija.
- Greimas Algirdas J. 1990. *Tautos atminties beieškant. Apie dievus ir žmones*. Vilnius – Chicago: Mokslas; Algimanto Mackaus knygų leidimo fondas.
- Lingis Juozas. 1955. Etnologija, *Lietuvių enciklopedija* 6: 88. Boston.
- Maslova G. S. ir kt. (red.). 1986. *Istoriko-etnografičeskij atlas Pribaltiki. Zemledelije*. Vilnius: Mokslas.
- Milius Vacys. 1992. Etnografijos pasiekimai ir rūpesčiai, *Liaudies kultūra* 2(23): 10–12.
- Milius Vacys. 1994. Vytauto Didžiojo universiteto įnašas tyrinėjant etninę kultūrą, *Liaudies kultūra* 1: 45–47.
- Milius Vacys. 1993. *Mokslo draugijos ir lietuvių etnografija (XIX a. antroji pusė – XX a. pirmoji pusė)*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Rabinovič M. G. ir kt. (red.). 1985. *Istoriko-etnografičeskij atlas Pribaltiki. Odežda*. Riga: Zinatne.

- Skrodenis Stasys. 1996. Diskusijų fragmentai, Zalatorius A. (red.). *Priklausomybės metų (1940–1990) lietuvių visuomenė: pasipriešinimas ir/ar prisitaikymas*. 203. Vilnius: Pasaulio lituanistų bendrija.
- Subačius Paulius. 1994. Apie „Ramuvą“, tėvyniškumą ir neperžengiamas ribas, *Naujasis židinys* 1: 43–50.
- Sužiedėlis Saulius. 1996. Istorijos politizavimas išeivijoje ir Lietuvoje, Zalatorius A. (red.). *Priklausomybės metų (1940–1990) lietuvių visuomenė: pasipriešinimas ir/ar prisitaikymas*: 10–28. Vilnius: Pasaulio lituanistų bendrija.
- Trinkūnas Jonas. 1989. Etninės kultūros perspektyvos, *Lietuvių etninės kultūros draugija (Steigiamojo suvažiavimo medžiaga. Įstatai. Darbo programa)*: 36–39. Vilnius: Lietuvos TSR mokslinis metodinis kultūros centras.
- Trinkūnas Jonas. 1996. Autentiškos liaudies kultūros paieškos septintajame–aštuntajame dešimtmetyje, Zalatorius A. (red.). *Priklausomybės metų (1940–1990) lietuvių visuomenė: pasipriešinimas ir/ar prisitaikymas*: 61–69. Vilnius: Pasaulio lituanistų bendrija.
- Vyšniauskaitė Angelė (red.). 1964. *Lietuvių etnografijos bruožai*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.

Challenges to Lithuanian Ethnology During the Soviet Period: the Discipline, Ideology and Patriotism

Vytis Čiubrinskas

Summary

The aim of the article is to examine resistant *vs.* conformist ideologies in the disciplines of the social sciences and humanities during the Soviet period. The discipline of Ethnology is used as the case in point. It is an attempt not only to draw a line between these two ideologies but also to exemplify how they influenced Ethnology, converting it into an applied research field governed by Soviet and nationalist ideologies. This was particularly visible in the field and research methods used in Lithuanian Ethnology of the period.

The Soviet regime tackled Lithuanian Ethnology first of all by renaming the discipline. In order to fit it into Soviet system, where Ethnology was proclaimed as *bourgeois discipline* since 1932, the term of Ethnography was introduced. From the very beginning of the Soviet occupation the discipline of Soviet Ethnography was accommodated in the field of history. “In order to gain broader and thorough understanding of the historical process of the

Soviet Lithuanian people" Ethnography was called upon to do research on *labor masses* by exploring their culture and everyday life.

Since the very end of the Second World War, Ethnography was established in Lithuania both as a university discipline and as a state financed research occupation. The Department of Ethnography was founded at Vilnius University in 1945. It was restructured in 1966 and the discipline of Ethnography was taught, until the end of the Soviet period, in the Department of History of Lithuanian SSR. In the structure of the Academy of Science, Ethnography found its place at the Institute of History. In 1945 the Section for Ethnography was established at the Institute.

Historians at the Academy and particularly at the Institute of History, adopted an arrogant attitude to the discipline. Ethnographic fieldwork methods were questioned as lacking scientific credibility because of their dependence on oral information instead of "serious – written sources", used by proper historians. To be fully scientific each ethnographer had to be a historian first and should use historicism as the dominant research method. Historicism, in Soviet understanding, meant, first of all, the Morganian-Marxian scheme of evolutionism. Soviet ethnographic studies had to place any *people's material and spiritual culture* in a definite time slot in order to make it a component in a distinct social stage of a universal, progress-oriented development of the world historical process of humankind from primitive society via slavery, feudalism, and capitalism up to socialism and communism.

Furthermore, the methodological demand addressed to Ethnography was to use the Soviet version of diffusionist and cultural-historical method already elaborated in the early twentieth century by the Austrian ethnologist Wilhelm Schmidt. Cheboksarov in 1955 defined that particular version as a *typological method* based on the concept of *economic-cultural types* and *historical-ethnographic areas*. Actually, it was the Soviet combination of the classical evolutionist and cultural-historical approaches, both of which had been heavily criticized before the Second World War and were almost never applied in the western Ethnology subsequently.

Unfortunately, this was not the case in the Soviet Union where the Leninist application of Marxist historical materialism was proclaimed as a general theory and the classical evolutionist method of *survivals* was reanimated. Later, this form of social Darwinism gave way a little to positivist escape from the *iron laws of the development of progress*.

In the early 1970s Soviet Lithuanian Ethnography was called upon to focus its research activities towards contemporary "socialist everyday life styles of the rural and urban inhabitants of the Soviet Lithuania". For this purpose, sociological quantitative analysis and statistic methods were used and this field in Ethnology was given the name of *ethnosociology*.

Those Lithuanian ethnologists who remained in the field of traditional culture studies were less dictated by the regime and directed their research activities towards *the traditions*. The main moral imperative of ethnographers throughout the field was: "folk antiquities are disappearing, old folk tradition performers are dying, there is an urgent need for registration of what is left *in situ*, the analytic research meanwhile can be postponed to following generations". This imperative was especially consistent since the 1970s when positivistic methodology became dominant. The latter emphasized empirical data – *facts* to serve as a background for the theories which could only be developed subsequently. Furthermore, this imperative fit well enough with the already mentioned classical evolutionism and historical materialism which promoted historical reconstructions based on *survivals* and *traces* of the past. Those *survivals* and *traces* were given credibility inasmuch as they were *authentic* representations of the past.

Actually, the scientific magic of the "urgent need for registration of folk traditions" was a meeting point where the governing Soviet ideology methodology and counter-establishment-oriented nationalist ideology of the ethnographers converged. The latter served entirely the patriotic zeal to collect ancient folk traditions as much as possible in order to fill up the museums, archives and similar treasure-troves with *authentic* collections of *typical* patterns of local and regional folk culture items. The dominant ideology, on the other hand, despite its general acceptance of the compilation of the traditions of *labor masses* by ethnographers, was very suspicious about "the ideologically correctness" of the registration of "the right", "typical" traditions in terms of social class and progress. The ethnographers were urged to play their active role in the creation of the *new-socialist traditions*.

In fact, not too many Lithuanian ethnographers did that, but those who did, advanced mainly in establishing the role of the civil ceremonies of birth, marriage and funeral. As a rule, the majority of Lithuanian ethnologists had strong patriotic feelings. No doubt this was rooted in the romantically painted mission-like activities in order to continue the work of the ethnologists of the pre-Soviet period. Their patriotic zeal was extended into a form of contest as to who would establish the most ancient version of the folk tradition. There was even the imperative to register the spiritual patterns of traditional culture, an activity almost prohibited by the dominant ideology. The situation was quite similar to that of the last century when representations of the *Volk Geist* dominated the field of folk culture studies. It was in vogue again to trace magic, ritual, myth and symbols of the ancient Lithuanians as *survivals*, which still could be found in remote areas. Some of the "hunters" of such survivals went even further, taking up the challenge of tracing the ancient Baltic roots of certain traditions.

More grist was added to the mill from early 1970s when the folklore fellows and local history study-clubs and ensembles movement began in Lithuania. Framed in a neo-Romantic mold, the movement was mainly supported by students and intelligentsia. Ethno-cultural Romanticism-oriented *folklore-philians* simulated accurate field workers, students and performers of the *authentic* traditional folklore. Ethnologists were in great demand as experts and consultants, and were welcomed at meetings of the folklore fellows, local history or local tourism clubs where nostalgia of pre-Soviet and even pre-modern past was great.

Public representations of already *learned* traditional folklore became quite unacceptable for the regime. Instead of concerts on stage, organized get-togethers and public celebrations of neo-pagan festivals, created a situation where some of the clubs as well the ethnologists intensively consulting with them, were threatened by KGB for their unsanctioned and, therefore, "counter-Soviet" activities. The core of moral resistance was for *authenticity* and against the public dissemination of the surrogate versions of the traditional folklore promoted by the regime.

Along with the local ethnologists, diaspora Lithuanian scholars were involved in applied Ethnology as well. The American anthropologist Marija Gimbutas and the French semiotician Algirdas Julius Greimas became very influential among the *folklore-philians*. The ideas of Gimbutas of the ancient Baltic and Indo-European roots of Lithuanian folk-culture inspired many. Even the established professor in Ethnology, Pranė Dundulienė and mythologist Norbertas Vėlius, became the most popular figures of the time because of their popularization of the ideas of Gimbutas and Greimas which worked as hand-outs for the "reanimation" of authentic traditions.

In general, the discipline of Ethnology (Ethnography) in Lithuania, during the Soviet period, threatened to become a tool for the dominant ideology and a source of scientific argumentation for the assimilation of Lithuanians into the melting pot of the Soviet Russian empire. At a minimum, it had to follow the methodology of historical materialism.

Two ideologies countered one another in the discipline: the dominant one, based on the creation of the socialist traditions and opposing that, a nationalist one, based on the neo-Romantic zeal of the recreation of "the golden past". Nevertheless, both of them merged into the same methodological paradigm of search for *authenticity*, which enabled Lithuanian scholars to confront the Soviet establishment and gave the discipline a way for the archaizing project of modernity by securing a *status quo* for the *survivals* of the traditional culture. This was particularly evident in the applied field of the discipline dominated by the ethnologists working as experts dealing with *folk traditions*.

